

К.В. Мількова,
старший викладач
(Академія адвокатури України)

Теоретичні питання класифікації охоронних правовідносин

Ключові слова: правовідносини, охоронні правовідносини, види охоронних правовідносин.

Сучасне суспільство характеризується величезною кількістю і складністю зв'язків, що виникають між людьми та їх об'єднаннями. Ці відносини мають різну спрямованість, вони різні за кількістю учасників, що зумовлює ті або інші особливості правових норм, які регулюють конкретні соціальні відносини. Різноманіття суспільних відносин і особливості норм права, що їх регулюють, обумовлюють виникнення правовідносин, які багато в чому відрізняються між собою.

Потреби забезпечення повної і безперешкодної реалізації приписів норм права об'єктивно вимагають глибокого і різноаспектного дослідження питань, пов'язаних із сутністю правових відносин та особливостями різних їх видів, набувають нового, особливого рівня актуальності. У повній мірі це стосується як правовідносин взагалі, так і правовідносин, що відбуваються у правоохоронній сфері.

Але для формування цілісної картини будь-яких явищ необхідно виробити їх класифікацію. За допомогою такої класифікації дослідження стає більш розгорнутим, з'являється можливість розглянути об'єкт дослідження з різних точок зору, скласти вірне уявлення про його формування, існування та розвиток. Варто при цьому відзначити, що формування єдиної класифікації правоохоронних відносин практично неможливо, бо не існує в юриспруденції

“простих” явищ, які можна розглядати лише з одного боку. Тому є загальноприйнятим проводити декілька класифікацій змісту об'єкта дослідження, що дозволяє його розглянути з різних точок зору. Вважаємо за доцільне визначити декілька основних класифікацій, що відповідають певним вимогам:

- вони повинні бути доволі абстрактними, щоб вказувати найважливіше, квінтесенцію об'єкта дослідження;
- вони мають проводитись лише за одним критерієм, що є істотним для даного предмета класифікації;
- абстрактність повинна бути не метою, а лише шляхом для досягнення “чистих” видових груп.

Для цього необхідно провести аналіз класифікацій правовідносин в цілому, що розглядаються в науковій літературі з теорії права, й визначити класифікації, що відповідають зазначеним критеріям.

Теорія правовідношення привертала увагу таких відомих науковців, як М.Г. Александров, С.С. Алексєєв, О.С. Юффе, І. Сабо, Р.О. Халфина, М.Д. Шаргородський та багато інших. Значення результатів їх досліджень для правової науки важко переоцінити, адже більшість наукових здобутків сучасності ґрунтуються саме на висновках проведених ними досліджень. Проте деякі аспекти проблематики теорії правовідношення залишилися поза увагою

або були недостатньо розроблені. Мова йде про проблематику класифікації охоронних правовідносин, в дискусіях щодо особливостей яких так і не досягнуто єдиних поглядів.

У цьому дослідженні ми спробуємо запропонувати власну позицію щодо значеної проблематики, тобто провести послідовну класифікацію: від розподілу правовідносин на регулятивні та охоронні до дослідження останніх як вихідного об'єкта для нових класифікаційних рядів.

У юридичній літературі існують різні підстави класифікації правовідносин. Як і класифікація юридичних норм, розподіл правовідносин на види зумовлений особливостями права – його структури, функцій, типів правового регулювання.

Уся сукупність правовідносин на підставі різних критеріїв може поділятися на різні видові групи. Нас цікавить, перш за все, їх класифікація в залежності від їх функціональної спрямованості, у відповідно до якої правові відносини поділяються на регулятивні та охоронні.

При цій класифікації правові відносини поділяються на вказані видові групи в залежності від підстав їх виникнення, тобто від того, яке діяння – правомірне чи протиправне – приводить до виникнення правовідношення. Крім цього, вказані групи правовідносин відрізняються і за метою їх здійснення.

У першому випадку, у регулятивних правовідносинах, суб'єкти неухильно виконують приписи нормативно-правових актів і, таким чином, фактичний зміст правовідносин максимально наближений до його юридичного змісту або збігається з ним. Інакше кажучи, *підставами* виникнення таких правовідносин є поведінка відповідних суб'єктів, яка виникає у визначених нормах права суб'єктів у межах їх компетенції, здійснюється у передбачених нормах права формах і межах та приводить до правомірного оволодіння певними соціальними благами. *Метою* здійснення регулятивних правовідносин є правомірне за своїми підставами і формою оволодіння певними суб'єктами певними соціальними

благами. Тому такі відносини допускаються або навіть заохочуються державою.

Охоронні правовідносини виникають як реакція держави на протиправну поведінку суб'єктів.

Підставами виникнення цього виду правовідносин є поведінка, яка виникає не між визначеними нормах права суб'єктами або не у межах їх компетенції, або здійснюється не у передбачених нормах права формах і межах, або приводить до оволодіння суб'єктами соціальними благами, що, у відповідності з правовими приписами, не можуть їм належати. *Метою* здійснення правоохоронних відносин є, по-перше, припинення поведінки, яка не відповідає правовим приписам, по-друге, відновлення порушених прав певних суб'єктів і, по-третє, притягнення винуватих у здійсненні протиправної поведінки (правопорушення) до певного виду і міри юридичної відповідальності.

Розгляд підстав і мети охоронних правовідносин вказує на ту значну роль, яку вони відіграють у житті держави і суспільства. Тому викликає певне здивування той факт, що у багатьох підручниках та спеціальних дослідженнях, у тому числі присвячених проблемі правовідносин, не приділено будь-якої уваги цьому виду правовідносин [4, 57; 5, 270–276]. Якщо ж врахувати спроби дати визначення поняття правоохоронних відносин, що зустрічаються у правовій літературі [8, 57], та узагальнити викладені вище міркування щодо підстав і мети охоронних правовідносин, на нашу думку, їх можна визначити як різновид правових відносин, підставою виникнення яких є порушення правових приписів (правопорушення) і в межах яких відбувається припинення протиправної поведінки, притягнення правопорушника до певного виду і міри юридичної відповідальності та, по можливості, відновлення порушеного права.

Охоронні правовідносини є різновидом правових відносин, тому їм притаманні ознаки та характеристики правовідносин взагалі. Але загальні ознаки і характеристики правовідносин проявляються у

охоронних правовідносинах із певними особливостями.

У науковій літературі проблеми, пов'язані з класифікацією правових відносин, досліджені досить детально [2, 141; 3, 359–360; 5, 278–279; 6, 397–400]. Необхідно відзначити, що розподіл правовідносин на види збігається (в основному) не лише з групами юридичних норм, але й, цілком логічно, з послідовністю елементів механізму правового регулювання і є, по суті, їх продовженням, проекцією.

Разом з тим правовідносини мають і власні підстави класифікації, пов'язані, зокрема, з особливостями правовідносин як суспільних відносин індивідуального характеру (правовідносини загальні і конкретні; абсолютні і відносні).

Перш за все, правовідношення можна розподілити за способом індивідуалізації суб'єктів на загальні і конкретні [1, 200–201; 2, 140; 7, 182].

Загальні правовідносини спрямовані на закріплення існуючого суспільного порядку; вони разом з юридичними нормами, на їх базі утворюють ту основу, на якій потім складаються численні і різноманітні конкретні правовідносини, що опосередковують динаміку суспільного життя.

Конкретні правовідносини є найбільш поширеними, масовими, добре всім відомими за “особистим досвідом”, але вони не відображають повною мірою специфіку всіх правовідносин, зокрема тих, що складаються в такій провідній галузі, як конституційне право, і ряді інших галузей, що сусідять із ним.

Загальне правовідношення необхідно відрізнити від конкретного. Принципова різниця між ними полягає в різних передумовах їх виникнення. Для виникнення загального правовідношення достатньо наявності норми права (норми, що встановлює певні права та обов'язки для суб'єктів). Для виникнення конкретного правовідношення потрібна, крім того, наявність конкретних суб'єктів такого відношення, акту реалізації правової норми, що її конкретизує, і певного юридичного факту.

У загальних правовідносинах здійснюється основна частина правової норми – її диспозиція. У цих правовідносинах реалізуються не будь-які, а лише нормативні приписи. Такі приписи адресовані невизначеному колу осіб і розраховані на неодноразове застосування.

Характерна особливість правовідношення взагалі, і особливо загального правовідношення, полягає в тому, що воно часто не усвідомлюється учасниками цих відносин [1, 200–203].

Отже, специфіка загальних правовідносин полягає в тому, що:

по-перше, вони виникають головним чином на основі норм Конституції і інших нормативно-правових актів конституційного значення;

по-друге, вони носять загальний, а не суворо індивідуалізований характер, не мають (принаймні на одній стороні) задалегідь певних суб'єктів. Термін “загальний” протиставляється в даному випадку терміну “конкретний”, тобто окремих, приватних, одиничних;

по-третє, вони є постійними, такими, що тривають; тривалість їх існування дорівнює тривалості дії самого закону, що регулює відповідні відносини;

по-четверте, вони опосередковують найбільш важливі, істотні, стабільні відносини, що складаються у будь-якому державно-організованому суспільстві (відносини влади, управління, конституційного закріплення різних інститутів тощо);

по-п'яте, вони виражають загальне правове положення (стан, статус) суб'єктів, їх взаємний обов'язок і взаємну відповідальність один перед одним і перед державою; у цьому сенсі вони є статутними;

по-шосте, вони виникають, як і основні права і обов'язки, що їх складають, безпосередньо із закону, а не з тих або інших юридичних фактів; момент їх виникнення збігається з моментом видання відповідного акта;

по-сьоме, вони є результатними, первинними, виступають основою (базою) для виникнення і функціонування різно-

манітних конкретних, приватно-галузевих правовідносин.

Конкретні правовідносини – це правові зв'язки, суб'єкти яких – в усякому разі одні з них (носії права) – визначені шляхом індивідуалізації. Конкретні правовідносини – основна маса правових зв'язків – майнові, трудові, – опосередковують динаміку, самі процеси соціального життя суспільства.

Таким чином, якщо загальні правовідносини утворюють основу правопорядку, характеризують його головні риси, то конкретні правовідносини – це зміст правопорядку, те, що виражає живу тканину такого стану.

Конкретні правовідносини (залежно від особливостей способу індивідуалізації суб'єктів) теж можна поділити на відносні і абсолютні.

Відносні (двосторонньо індивідуалізовані) – це правовідносини, в яких поіменно визначені всі суб'єкти. Такі, зокрема, правовідносини в цивільному праві, в трудовому, адміністративному тощо.

Абсолютні (односторонньо індивідуалізовані) – це правовідносини, в яких поіменно визначена лише одна сторона – носій суб'єктивного права. Зобов'язаними ж у таких правовідносинах є всі інші особи. До правовідносин вказаного виду належать відносини, що закріплюють право власності окремих осіб на ту або іншу річ, авторські і винахідницькі права, права певної особи на відкриття. Наведені права називаються абсолютними тому, що, по-перше, їх активний центр – у суб'єктивному праві, що надає його носієві широкі можливості для поведінки на свій розсуд, а, по-друге, всі інші суб'єкти зобов'язані утримуватися від порушення цього суб'єктивного права.

Якщо відносно правовідношення може бути позначене формулою “один до одного”, абсолютне – “один до кожного”, то загальне – “кожен до кожного”.

У розподілі правовідносин за галузевою належністю велике значення має відокремлення матеріально-правових і процесуальних правовідносин. Матеріальні правовідносини виникають на основі норм матеріального права і регулюють

суспільні відносини безпосередньо, ніби “накладаються” на них, шляхом надання суб'єктам права прав і обов'язків. Процесуальні правовідносини виникають на основі процесуальних норм і носять організаційний, управлінський характер, тобто передбачають процедуру здійснення права і обов'язків. Процесуальних відносин, на відміну від матеріальних, немає в природі в явному вигляді до появи юридичної норми.

Залежно від форми правової діяльності держави правовідносини можна підрозділити на правотворчі, правозастосовчі та правореалізаційні. Специфіка правових форм діяльності держави взагалі – найважливіший критерій, яким визначаються змістові особливості самі цих форм державної діяльності і адекватних ним правовідносин.

Як правова діяльність, застосування права здійснюється в рамках особливого різновиду правових відносин – правозастосовчих.

Правозастосовчі відношення є особливим функціональним різновидом, якісно відмінним від інших правовідносин за роллю та місцем в правовому регулюванні, за наочним змістом і юридичною природою, за їх суб'єктивним складом і службовим призначенням у системі правових форм діяльності держави.

На нашу думку, для відокремлення правозастосовчих відносин у самостійну групу цілком достатні такі критерії класифікації:

а) специфіка такої правової форми діяльності держави, як правозастосовча діяльність;

б) специфіка нормативної основи правозастосовчої діяльності.

Специфіка нормативної основи також повинна розглядатися як критерій відокремлення правозастосовчих відносин і співвідносної з ними діяльності в самостійні види.

Правозастосовчі відношення необхідно відрізнити від інших правовідносин і за таким додатковим критерієм, як їх функціональне призначення. Ці правовідносини

покликані опосередковувати лише специфічну правозастосовчу діяльність держави. Їх функціональний характер виявляється, зокрема, в тому, що вони носять “надгалузевий” характер, а їх конструкція є родовою для найрізноманітніших правових зв’язків. Неодмінною стороною цих зв’язків виступають компетентні органи і особи, уповноважені вирішувати питання юридичного характеру. Вони опосередковують зв’язки охоронного типу, що виникають у процесі притягнення до юридичної відповідальності і накладення мір стягнення (покарання) на правопорушників, для захисту порушених або оспорюваних прав громадян, охоплюють відносини позитивно-правового регулятивного типу, вирішення конкретних питань економічної діяльності, що складаються з приводу, а також реалізації права і свобод громадян, задоволення їх законних інтересів і т.д.

Правотворчі відносини серед решти правовідносин займають особливе місце. Вони спрямовані на створення нових норм права (вдосконалення або скасування тих, що діють), на встановлення правового регулювання інших суспільних відносин, які об’єктивно вимагають цього, з метою їх ефективного здійснення.

Специфіка правотворчих відносин полягає перш за все в тому, що вони виступають не лише як засіб реалізації правових встановлень, але і як засіб створення (зміни, скасування) самих норм права, що втілюють державну волю. З двох названих функцій саме друга є головною, такою, що визначає, тоді як перша носить допоміжний характер, забезпечуючи головну функцію правового відношення. Реалізація функції, що опосередковує створення нових (зміну, скасування тих, що діють) норм права, є виразом сутності правотворчих відносин.

Правореалізаційні відношення стосуються останнього блоку юридичного механізму управління. Вони складаються в процесі здійснення суб’єктами права певної діяльності, спрямованої на отримання певних матеріальних і духовних результатів з метою задоволення особистих і суспільних інтересів. Як приклад, можна привести пра-

вовідносини між замовником і підрядником з приводу споруди відповідного об’єкта, продавцем і покупцем у договорі купівлі-продажу, між працівником і адміністрацією підприємства з приводу виконання виробничого завдання. Такі правовідносини виступають безпосередньою формою реалізації суб’єктивних прав і юридичних обов’язків.

За допомогою правозастосовчих відносин забезпечується здійснення правових норм у правореалізаційних відносинах. У процесі здійснення правореалізаційних відносин створюються, змінюються відповідні матеріальні і духовні цінності.

Зазначене вище робить можливим, спираючись на розробки щодо класифікації правовідносин взагалі, виходячи з тих же критеріїв (підстав класифікації), визначати і видові (класифікаційні) групи охоронних правовідносин. Ми пропонуємо при дослідженні охоронних правовідносин як основні класифікації використовувати такі видові групи:

1. На підставі галузей права, до яких відносяться норми, що регламентують підстави і порядок виникнення, зміни або припинення конкретних охоронних відносин, ці правовідносини поділяються на конституційно-правові, цивільно-правові, кримінально-правові тощо.

Прикладами таких відносин можуть бути:

- відносини громадянства (конституційно-правові);
- відносини, пов’язані зі сплатою податку (адміністративно-правові);
- купівлі-продажу речі або цінних паперів (цивільно-правові);
- відносини за трудовим договором (трудова) та ін.

2. Залежно від характеру нормативно-правової основи охоронні правовідносини можна поділити на:

а) матеріальні, що виникають у зв’язку з порушенням норм матеріальних галузей права (кримінального, трудового, цивільного, адміністративного);

б) процесуальні, які виникають у зв’язку з порушенням норм процесуальних галузей

права (конституційно-процесуального, цивільно-процесуального, кримінально-процесуального, адміністративно-процесуального).

3. За характером дії зобов'язаного суб'єкта охоронні правовідносини поділяються на:

а) активні, в яких зобов'язаний суб'єкт повинен вчинити певні дії. Прикладом такого відношення буде зобов'язання (за рішенням суду) продавця передати покупцю продану річ і відшкодувати збитки, заподіяні затримкою виконання зобов'язання (ст. 230 ЦК України);

б) пасивні, в межах яких зобов'язаний суб'єкт повинен утриматися від здійснення певних дій. Наприклад, у разі використання особою чужого твору без угоди з автором суд, за позовом останнього, може зобов'язати порушника не випускати твір у світ чи припинити його розповсюдження (ст. 497 ЦК України).

4. За розподілом прав і обов'язків між сторонами охоронні правовідносини поділяються на:

а) односторонні, в яких кожна сторона по відношенню до іншої сторони має або лише права, або лише обов'язки. Прикладом буде правовідношення, яке виникає внаслідок заподіяння працівником шкоди підприємству, установі чи організації як результат порушення покладених на нього трудових обов'язків, у якому підприємство,

установа чи організація має право притягнути працівника до матеріальної відповідальності у розмірі, що не перевищує заподіяної шкоди, а працівник зобов'язаний відшкодувати заподіяну шкоду (ст. 130 КЗпП України). У своїй більшості односторонні правоохоронні відносини виникають у зв'язку з порушенням норм матеріальних галузей права;

б) двосторонні, в яких кожна із сторін по відношенню до іншої сторони має як права, так і обов'язки. Прикладом останніх будуть правоохоронні відносини, що виникають на підставі норм кримінально-процесуального права, де їх учасники наділяються широкими взаємними правами і обов'язками. Так, ст. 48 КПК України визначає обов'язки і права захисника, ст. 50 – права і обов'язки цивільного позивача, та й сама назва третьої глави КПК України має відповідну назву – “Учасники процесу, їх права і обов'язки”.

5. За кількісним складом суб'єктів (учасників) охоронні правовідносини поділяються на:

а) прості, які відбуваються між двома суб'єктами – наприклад, між судом і особою, яка вчинила убивство;

б) складні, що відбуваються між трьома і більше суб'єктами – наприклад, між судом і групою осіб, які вчинили розбійний напад.

Список літератури:

1. *Иоффе О.С., Шаргородский М.Д.* Вопросы теории права. – Москва, 1961.
2. *Колодій А.М., Копейчиков В.В., Лисенков С.Л.* та інші. Теорія держави та права. – Київ, 1995.
3. *Марченко М.Н.* Теория государства и права. – М., 1996.
4. *Матузов Н.И., Малько А.В.* Теория государства и права. Курс лекций. – Москва, Юристъ, 1997.
5. Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 2. Теория права. – Москва: Зерцало, 1998.
6. *Скакун О.Ф.* Теория государства и права. – Харьков: Консум, 2000.
7. *Спиридонов Л.И.* Теория государства и права. – Москва, 1995.
8. *Юриста О.* Про поняття та основні ознаки правоохоронного відношення // Право України. – 1997. – № 10.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются теоретические вопросы классификации охранительных правоотношений.

SUMMARY

The article is dedicated to theoretical issues of classification the security of legal relationships.

*Рекомендовано кафедрою теорії
та історії держави і права*

Подано 20.10.08